

СТОРІНКА РЕЦЕНЗЕНТА

ОПІР УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГЕНОЦИДНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію Олени Шановської
УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ
другої половини 1950 – 1980-х рр.:
від культурницького опору до Народного Руху.
Львів: ЛА «Піраміда», 2024. 612 с.

Тема, заявлена у монографії О. Шановської, на позір, достатньо представлена в історичних студіях. Та водночас глибоко в сучасному історіографічному дискурсі все ж вона не висвітлена. Саме тому нагальним і вельми актуальним для історичної науки залишається підхід, завдяки якому простежується шлях української інтелігенції другої половини 1950 – 1980-х рр. від культурницького опору до рішучої боротьби за українську незалежність.

Отже, дослідниця переконливо сформулювала мету й завдання своєї праці, скерованої на вивчення зміни центральних орієнтирів від перших кроків культурницького опору до Народного Руху.

Важливо, як авторка монографії реалізує актуальні завдання у розв'язанні цієї питомої історичної проблематики. Варто підкреслити, що чітко продумана структура монографії дала змогу глибше й посутніше зазирнути у скрижалі цього вельми важливого переходу від полегшених форм боротьби за незалежність напередодні розпаду Радянського Союзу до актуальних форм реалізації пріоритетів і завдань Народного Руху України, який був суголосний іншим рухам за відновлення національних держав: польській «Солідарності», литовському руху «Саюдіс» та ін.

Логіка дослідження переконує, що Народний Рух України – вершина опору імперській антиукраїнській політиці, що досяг перемог завдяки об'єднаній і творчій праці української інтелігенції останній чверті ХХ ст.

Актуальність монографії О. Шановської ґрунтується на творчому поєднанні теоретичних постулатів з історичними законами динаміки руху формування в українському суспільстві переконання в необхідності незалежності України від радянських стандартів «дружби народів».

Окрім вступу, в якому проведений широкий аналіз історіографії та джерельної бази, монографія складається з чотирьох розділів. У першому розділі «Українська інтелігенція в умовах партійно-державного тиску та імперської політики» проведено кваліфікований аналіз партійно-радянської номенклатури як частини інтелігенції, добре розкрито механізми і методи роботи радянських спецслужб проти непокори інтелігенції, а також організацію пропагандистської праці зусиллями представників вербованої інтелігенції.

О. Шановська вдало аналізує ідеологічні постулати російського шовіністичного наступу на українську ідентичність – «політику злиття націй» через концепцію «возз'єднання українського народу» зі «старшим братом», тези про «велику перемогу Червоної армії над німецько-фашистськими загарбниками».

Дослідниця вивчила міграційну політику СРСР, що спрямовувалася на скорочення чисельності українців в УРСР; цілеспрямоване звуження владою вживання української мови, штучне збільшення викладання російською мовою, поширення панівного становища російської мови через поширення російської книги, збільшення кількості російськомовних навчальних закладів, національне знеособлення через боротьбу з релігією (с. 59-70).

Авторка зупиняється на єдиному дозволеному у тогочасній творчості методі так званого соціалістичного реалізму (с. 76), на залученні науково-технічної інтелігенції до комуністичних ідей. Науковиця дослідила механізми забезпечення лояльності інтелігенції до режиму (розмір тиражів книг, застосування цензури, засоби літературної критики, контроль репертуару, вплив творчих спілок тощо).

У підрозділі 1.2. «Соціальне обличчя інтелігенції й специфіка її вишколу під радянські стандарти» О. Шановській добре вдалося показати місце «робітничо-селянської» інтелігенції в часи розвинутого соціалізму в соціальній стратифікації радянського суспільства, показати як відбувалося виховання інтелігенції в прихильності комуністичним ідеалам.

Підрозділ 2.1. «Шістдесятницький рух у культурно-національному житті УРСР» розкриває національно-культурне життя українців часів відлиги, зокрема діяльність шістдесятників і форми їх опору радянському тоталітарному режиму. Авторкою описані як індивідуальна діяльність і героїзм українських діячів у протистоянні карально-репресивній системі (А. Горська, В. Симоненко, І. Світличний і т.д.), так і колективні прояви боротьби в межах клубу «Сучасник», фольклорно-етнографічного хору «Гомін», клубу творчої молоді «Пролісок».

Водночас О. Шановська не ідеалізує рух шістдесятників і вказує на їх слабе місце, що вони «сподівалися на удосконалення режиму і на вирішення національної проблеми у межах СРСР» (с. 184). Підсумовуючи аналіз, дослідниця обґрунтовано зауважує, що «у кожного з представників шістдесятництва був свій шлях переосмислення ідеологічних догм, які десятиріччям насаджувалися у свідомості радянських людей, відчуття власного національного ґрунту, формування гуманістичного світогляду» (с. 190).

І у 1970-ті рр., і в першій половині 1980-х рр. Україна фігурувала серед регіонів із найбільшою кількістю авторів і розповсюджувачів нелегальних матеріалів (с. 191). У праці глибоко проаналізовані причини появи самвидаву, охарактеризовані публіцистичний напрямок самвидаву (праці Є. Пронюка, М. Масютки, Є. Сверстюка, І.Дзюби, В. Чорновола, І. Кандиби, Л. Лук'яненка, М. Брайчевського, В. Мороза, М.Осадчого, М. Гориня, В. Марченка, С. Глузмана, М. Руденка, Л. Плюща, Ю. Бадзьо, І.Геля); поетичний (твори В. Симоненка, М. Холодного, В. Стуса, І. Калинця, І. Стасів, Л.Костенко, С. Караванського); релігійний; самвидави Української Гельсінської групи.

Авторка зауважує, що велику роль у процесі репрезентації об'єктивної інформації про шістдесятників і поширенні творів самвидаву відіграли мюнхенський журнал «Сучасність», журнал «Визвольний шлях», газета «Українська думка», газета «Свобода», видавництво «Смолоскип». Натомість, щоб дискредитувати діяльність активістів самвидаву, влада ініціювала свій, кадебістський самвидав з анонімних провокаційних листів (с. 230-231), реалізувала погромну агентурну спецоперацію у 1972 р. під кодовою назвою «Блок», в результаті якої у справі проходило 35 осіб, а перевірялися 563 особи.

О. Шановська досліджує смислове навантаження терміну «дисидентство», визначає причинами активнішого створення на західноукраїнських землях нелегальних

утворень менший час їх перебування в складі СРСР і традиції націоналістичного підпілля. Окремо істориків зупиняється на діяльності Української робітничо-селянської спілки, Українського національного фронту, Української загальнонародної організації, Української Гельсінської групи, проявах релігійного дисидентства. Значної уваги авторка приділяє проявам дисидентського руху серед окремих представників національно-патріотичної інтелігенції, називає факти протестного добровільного позбавлення життя (В. Макух, О. Гірник, М. Гатало, М. Мамут, М. Мельник).

Дослідниця наголошує, що влада для нівелювання протестного руху вдавалася до фальсифікованих кримінальних переслідувань дисидентів «за спроби згвалтування», «зберігання зброї», «зберігання наркотиків», «хуліганство», «опір міліції», «дармоїдство», використовувала примусове психіатричне лікування як знаряддя боротьби з антирадянськими проявами (с. 286-287). На її думку, «унікальність українського самвидаву полягала в націоналізмі, що свідчило про надзвичайну актуальність національного питання серед найгостріших питань порядку денного» (с. 305).

Під час аналізу початкового етапу перебудови авторка монографії на основі аналітичних даних переконує, що радянська економіка в кінці 1980-х рр. зайшла в період стагнації, країна потребувала змін, а горбачовське керівництво взяло курс на протекцію щодо інтелігенції (с. 325). Попри консервативність партійно-радянського керівництва УРСР, інтелігенція розпочала відкривати заборонені сторінки історії України (справжнім шоком для суспільства стала правда про Голодомор і радянські репресії). Криза економіки, відмова влади від етатизації КППС, приховування державою наслідків Чорнобильської катастрофи стали каталізаторами патріотичного піднесення інтелігенції.

У монографії аргументовано стверджується, що громадська активність у 1987-1988 рр. в Україні розпочалася з культурницьких починань (с. 399). Зокрема, діячі з Спілки письменників України ініціювали повернення до проблем мови: зупинення витіснення української мови з освітніх установ і всіх сфер ужитку. Письменницька спільнота домоглася запровадження української мови в театрах, дбала про пам'яткоохоронну справу.

Водночас у національному відродженні значущу роль відіграли неформальні організації громадськості: Товариство Лева, Український культурологічний клуб, Товариство української мови, Українська Гельсінська спілка, «Спадщина», Українське історико-просвітницьке товариство «Меморіал» та ін. Потужним був рух за відновлення діяльності Української греко-католицької церкви та Української автокефальної православної церкви. Крім того, громадські активісти налагодили взаємодію з українською діаспорою, Закордонними частинами Організації українських націоналістів, Закордонним представництвом Української головної визвольної ради тощо.

У розділі 4.2. «Від ідеї народного фронту до створення національно-демократичної опозиції» О. Шановською скрупульозно досліджено зростання політизації громадського сектору в Україні від масових мітингів до ідеї створення народного фронту і формування Народного Руху України, а також опір компартійної номенклатури на чолі з В.Щербицьким цим процесам. Але під час установчого з'їзду Руху «якщо дисиденти рішуче ставили питання політичної самостійності України, то явлені у виступах ідеї більшості письменників були поміркованими» (с. 506).

Безумовно найважливішим висновком авторки роботи є визначення, що «діяльність національно-демократичних сил на вирішальному етапі боротьби за українську незалежність виявила в питому ідею, що інтелігенція здатна виступати в ролі ключового рушійного чинника демократичного реформування суспільства тією мірою, наскільки вона орієнтована на засади свободи, демократії, справедливості, вірності народові та патріотизму, а головне вміє її захищати» (с. 557).

У висновках, на наш погляд, варто було б аргументованіше з'ясувати еволюційний шлях української інтелігенції у сфері опору тоталітарній системі від культурницького спротиву до формування національно-демократичної опозиції в Україні. Також треба було підкреслити, як саме реалізувалася мета й завдання дослідження по пунктах.

Монографія буде цікава та корисна як професійним історикам, так і широкому загалу читачів. Видання, безперечно, претендує стати помітним явищем у дослідженні історії України другої половини ХХ ст. і зміцнити акценти щодо ролі української інтелігенції у відродженні сучасної національної державності.

Доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри теорії
та історії держави і права
Навчально-наукового Юридичного інституту
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

С.В. Адамович

Рецензія надійшла до редколегії 06 10 2025

Прийнята до друку 14 10 2025